

ITINERARIO XEOLÓXICO E ARQUITECTURA RURAL NO CAMIÑO DE SANTIAGO (CACABELOS. LEÓN)

Ana María Molina González
Instituto Bergidum Flavium
Cacabelos

1. INTRODUCCIÓN

Para estudia-la pedra como material de construción deseñamos un itinerario xeolóxico na parte antiga de Cacabelos, seguindo o Camiño de Santiago.

Os obxectivos son:

- Recoñece-las rochas utilizadas.
- Analiza-las súas texturas.
- Comprende-los fenómenos de erosión e degradación.
- Distingui-los distintos tipos de acabados na pedra.
- Entende-lo porqué do emprego dunhas ou outras rochas, penetrando dalgunha forma no ancestral saber popular.

As edificacións que atopamos no percorrido están feitas con materiais da contorna, de modo que se as tomamos como fío conductor poderemos deducir datos acerca das características litolóxicas da zona.

Sen dúbida, trátase dun percorrido máis monótono ca aqueles onde se ven gran variedade de rochas en fachadas modernas, porque neles a pedra é un valor engadido, enriquecedor do conxunto. Pero aínda que falemos de monotonía, quedaremos sorprendidos polo enxeño que mostra a arquitectura popular na adaptación dos poucos materiais dispoñibles ás súas necesidades e na variedade de formas finais obtidas. Con todo, hai unha serie de parámetros que se repiten, como son: o uso de cachotería ou de perpiaños en determinados lugares, os remates ou enmarcados de fiestras e portas, etc., que se comentan con detalle en cada un dos exemplos escollidos.

Ó longo do itinerario deterémolos en casas populares, en casonas brasnadas e noutros edificios que forman parte do legado do Camiño de Santiago, como o antigo hospital, a ermida de san Roque, a igrexa de santa María, a ponte sobre o río Cúa, etc., que permitirán completar coñecementos de arte e historia e nos axudarán a entender, desde un punto de vista xeolóxico, o porqué e mailo cómo dunhas

edificaci3ns que forman parte do noso pasado e da nosa tradici3n cultural.

A3nda que, ende mal, desaparece-ron exemplares moi interesantes da arquitectura popular de Cacabelos, como a antiga Casa Rectoral, outras —igual que en moitas vilas— recupéranse e reconstrúense. Revive a utilizaci3n dos materiais de antano, incluso para os empedrados das rúas e prazas ou nos elementos da cultura popular como lavadoiros, lagares, etc., agora depurados con novas t3cnicas e acabados, que ser3 interesante comparar cos orixinais.

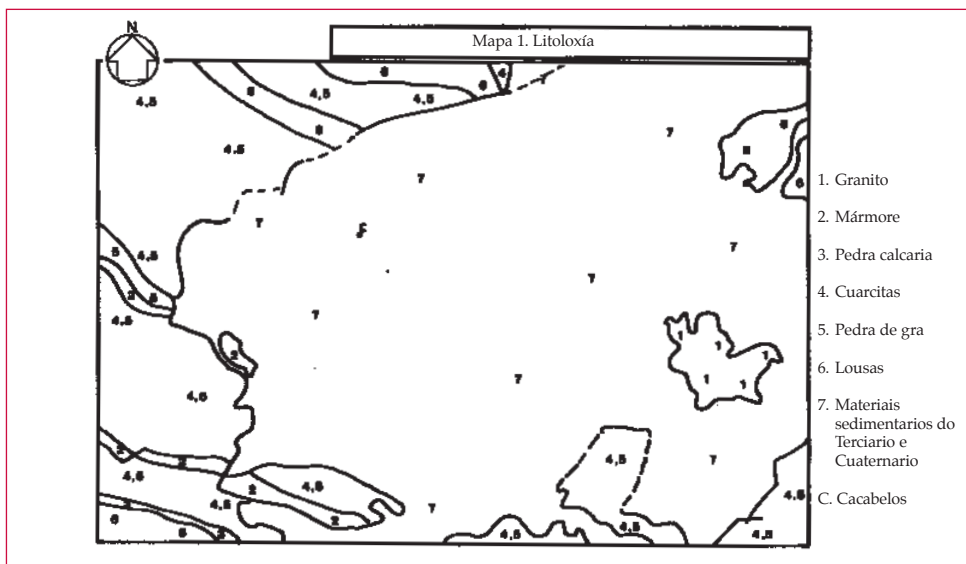
2. XEOLOXÍA DA ZONA

Cacabelos é unha pequena vila que ten aproximadamente 5000 habi-

tantes, situada a uns trece quilómetros ó oeste de Ponferrada (comarca do Bierzo, León), famosa polos seus viños e onde celebraban, segundo Madoz, as mellores feiras e feir3ns do Bierzo.

Xeoloxicamente est3 situada na fosa berciana sobre terreos do cuaternario. No esquema litolóxico da zona (mapa 1), simplificado a partir da folia 158 do mapa xeolóxico, destacámo-los materiais máis abundantes:

Granito: aflora nunha área duns 7-11 Km² ó NE de Ponferrada; trátase dun granito con megacristais de dúas micas, tardoherciniano. A3nda que a maioría é de gran groso, est3 presente una facies que contén maior proporci3n de moscovita e menos biotita, que é de gran medio e fino.

Mármore: desde o punto de vista mineralóxico e da textura trátase dun verdadeiro mármore, pero con aspecto de lousa marmórea ou calcaria marmorizada *tableada*. Pertence á formación de Vegadeo, do cámbrico inferior. Explótase na zona NW, arredor de Vilafranca do Bierzo-San Fiz do Seo. Presenta brillo nacarado, cores variables do rosado ó verdoso, pasando polo agrisado. Actualmente hai varias explotacións de nome comercial rosa san Fiz ou rosa Bierzo.

Pedra calcaria: hai unha estreita banda ó S e SW da zona de calcarias da aquíana e calcarias do devoniano. As primeiras son calcarias masivas moi recrystalizadas por metamorfismo posterior e datan do ordoviciano superior. As segundas son calcarias *tableadas* intercaladas con lousas.

Cuarcitas e cuarcitas xistosas: son rochas metamórficas duras e laxosas, de cores grises a avermelladas. Atopámolos en distintas formacións, principalmente Cándana-Herrería e dos Cabos, pertencentes a distintos períodos entre o cámbrico e o ordoviciano. As cuarcitas da Vega, do ordoviciano superior, son de tons máis claros, case brancos.

Pedra de gra: é unha rocha sedimentaria, formada por compactación de areas que aparece, ás veces case metamorfizada, similar a unha cuarcita. Atópase tamén no intervalo de períodos cámbrico-ordoviciano nas mesmas formacións: Cándana-Herrería e dos Cabos.

Lousas e filitas: Son rochas moi abundantes na contorna de Cacabelos. Nos tellados úsanse maiormente lousas negras, ricas en piritas e moi homoxéneas, ben provenientes da Cabrera (lousas da formación Agüeira do ordoviciano superior), ou ben da zona de Oencia e do Courel (lousas de Luarca do ordoviciano inferior). Outras lousas, máis ben filitas, que se utilizan nas fachadas dos edificios non son tan escuras e aparecen oxidadas e degradadas; pertencen, como as pedras de gra e as cuarcitas anteriores, á formación Cándana-Herrería, dos Cabos, etc.

Estas rochas, xunto cos cantos rodados —xeralmente cuarcitas ou seixos— recollidos dos aluviós do río, constitúen os materiais básicos utilizados nas distintas construcións. Antano, dadas as dificultades do transporte e as comunicacións, como o seu custo económico resultaba sen dúbida baixo, non se acostumaba recorrer a outros. A tradición popular sinala que moitas das casas do antigo Cacabelos se fixeron con cantos rodados extraídos non do Cúa, senón dos muros caídos do veciño mosteiro de Carracedelo.

3. ITINERARIO

As orixes de Cacabelos remóntanse á idade de bronce, pero o florecemento da vila produciuse baixo a dominación romana —lebrémo-lo antigo *Bergidum*— e rexorde máis tarde no medievo cando se aproveita a antiga vía romana como ruta de

peregrinación. Así, medra Cacabelos como lugar de repouso e centro de transaccións comerciais no fértil Bierzo, ó abeiro do Camiño de Santiago.

Os historiadores sinalan que foi arredor do ano 1100 cando Diego de Xelmírez, arcebispo de Santiago, repoboou este enclave e en 1108 consagrou a súa igrexa. Pertenceu á diocese de Santiago, ata que en 1458 pasou ás mans dos marqueses de Vilafranca do Bierzo; xa no século pasado, en 1840, consolidase como municipio independente. A orixe do seu nome, moi discutido e aínda non aclarado, parece facer referencia á forma de cunca do val onde asenta (*caccabus* significa caldeiro, ola ou marmita).

O Camiño de Santiago atravesa a vila de leste a oeste creando o eixe urbanístico principal (mapa 2). Entraba o camiño polo campo de San Bartolo, onde había unha ermida e unha fonte, chamada da Saúde; logo baixaba ata a praza de San Lázaro, onde se erguía un lazareto e continuaba pola rúa Cimadevilla ata o cerrado da vila. Xa nela, seguía pola rúa de Santa María ata a igrexa do mesmo nome, seguidamente torcía pola rúa das Angustias, cruzaba a ponte sobre o Cúa para acabar no santuario dedicado á virxe da Quinta Angustia, patroa de Cacabelos.

As casas máis antigas e típicas do Bierzo son as de parede de lousa con corredor, pero neste percorrido só quedan algunhas na rúa de Cimadevilla. De orixe medieval, e tamén escasas, son as casas de corpo voadado, apoiadas

sobre traves que por veces están traballadas en molduras ou en forma de quilla. Recordo así mesmo da súa orixe medieval son as canellas de augas que separan cada unidade de edificación. Pero a maioría das casas da actual rúa Santa María son xa do século XVIII ou posteriores, con planta baixa e un andar, casonas nobres de fachada máis ou menos traballada, moitas delas brasonadas.

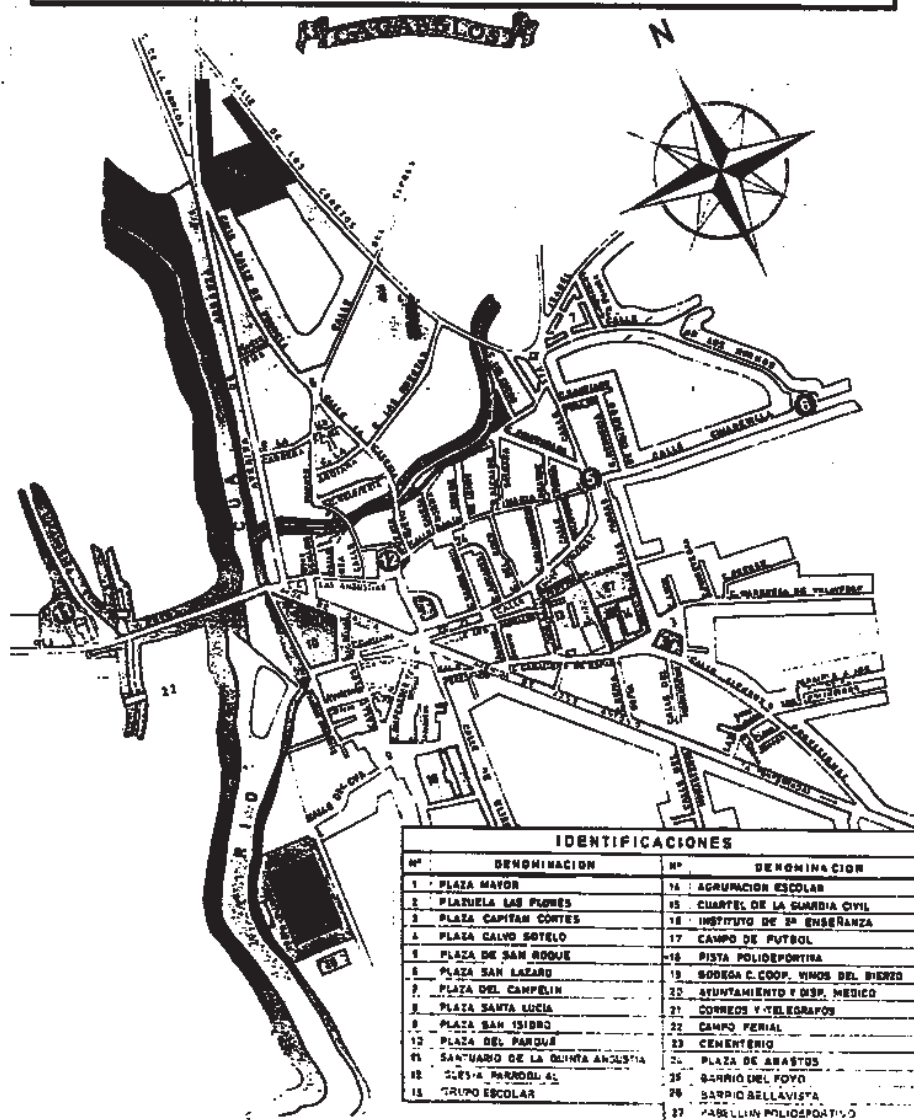
O itinerario proposto comeza na praza de San Lázaro e acaba na igrexa das Angustias, que pode considerarse como unha soa e estreita rúa, duns 3,80 metros de ancho, cortada na súa metade pola igrexa de Santa María. Como é bastante longo e pode dar moito de si, en función do enfoque que se lle dea, nós escollemos unha mostra coas seguintes construcións:

1. CASA RURAL DA PRAZA DE SAN LÁZARO

É un exemplo de casa de corpo voadado, con cachotería na pranta baixa e adobe na superior. Podemos aprecia-lo acerto de conxuga-la pedra co adobe, deixando a madeira para enmarcalos ocos, o que ofrece unha composición sinxela e asemade equilibrada (debuxo 1).

Reciben o nome de cachotes as pezas sen labrar, neste caso cantos rodados, que polo seu pequeno tamaño se colocan á man. Durante séculos construíronse muros de cachotería nas poboacións sen a penas variacións no modelo. Son a solución máis cómoda e adecuada tanto pola escasa

Mapa 2. Plano urbano de Cacabelos

Debuxo 1.

dispoñibilidade de medios, como pola maior economía de esforzo que representan.

Neste caso concreto, dado que é unha casa rural e pobre, os cachotes son totalmente irregulares e pouco ou nada desbastados, e a madeira axuda a soportar os esforzos de flexión que se producen nos ocos. O revocado acaba por igualar o aspecto externo da vivenda, ó unificar pedra e adobe.

Nesta parada investigamos de qué tipo de rochas son os cachotes que están ó descuberto: lousas e cuarcitas. Empezamos así por coñecer os materiais máis abundantes e accesibles do contorno

2. RÚA DE SANTA MARÍA NÚM. 1. ERMIDA DE SAN ROQUE

É orixinal do século XII, reconstruída en 1609, pouco despois da última epidemia de peste que se sufriu na

vila. En 1987 descubríronse os muros exteriores e restaurouse a ermida.

É unha pequena igrexa de cachotería, onde para conferir maior solidez ó edificio, as esquinas e o pórtico da entrada principal se reforzan con perpiaños; presenta unha espadana de tres corpos, o central ocupado polo sino.

Chámanse perpiaños as pedras maiores que por seren traballadas presentan un aspecto máis regular e coas súas esquinas escuadradas; son adoito de rocha máis resistente, neste caso de granito.

O uso de muros de cachotería ou de perpiaños nas obras dependerá

Ermida de San Roque. Detalle da porta.

tanto da dispoñibilidade dos materiais como do seu valor económico. Os materiais de máis calidade dedícanse ó remarcado de ocos (fiestras e portas), e ás veces ás esquinas como puntos máis singulares do edificio, mentres que as partes menos importantes se enchen con cachotes.

Neste caso o pórtico da entrada pode ser obxecto dun estudio máis detallado pois o granito está ben á vista; por exemplo, podemos investiga-la súa composición mineralóxica e textura: os grans de seixo son os de cor gris, os feldespatos rosados e brancos, a mica negra e brillante é a biotita e a branca é a moscovita. Con axuda dunha regra milimetrada pódese medir o tamaño dos grans e compara-los megacristais cos de menor tamaño.

3. RÚA LATERAL Á DEREITA: BEATRIZ DE OSORIO

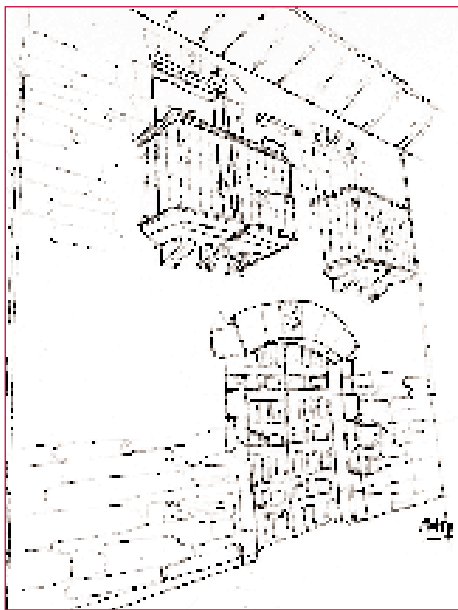
Paramos un anaco nesta rúa para observa-lo labor de restauración de parte do piso orixinal de cantos rodados (cuarcitas) sobre terra, recurso que axuda a mante-la unidade arquitectónica do conxunto.

Aproveitaremos para buscar entre os cantos algunha veta de seixo indicativa da presenza de rochas filonianas.

4. RÚA SANTA MARÍA NÚM. 45 (ANTIGO NÚM. 49)

Trátase dunha edificación barroca, unha das máis antigas desta rúa; proba disto é que ten canellas de augas á dereita e á esquerda. Presenta na parte superior unha inscrición que a

data en 1713. A porta principal leva un arco rebaixado con doelas e a fachada é

Debuxo 2.

señorial con dous balcóns pétreos voados (debuxo 2).

Neste caso, e dado que é un edificio señorial, nun contorno xa urbanizado, o muro é todo de perpiaños: son pedras maiores, labradas con aspecto regular e bo acabado; nalgúns casos son lousas e filitas parcial ou totalmente meteorizadas, por iso sobre a xamba dereita recorreuse a un pegón de cemento. Apréciase nalgúns perpiaños un acabado superficial de tipo apicoado; chámanse así as incisións alongadas e paralelas realizadas cunha pica ou punteiro, que se usa para pedras

Rúa de Sta. María. Detalle do apicoado da casa de Santos nº 45.

non moi duras e xa previamente achandadas.

Nesta parada podemos estudiala degradación da rocha. As filitas e lousas son rochas metamórficas de grao baixo, e na súa composición predominan os minerais arxilosos. Se tomamos unha mostra das partes máis erosionadas e a desfacemos cos dedos, podemos notar esta textura arxilosa. É interesante fixarse en cáles son as zonas máis estragadas da fachada e relacionalas coa forma en que se colocaron as pedras (de fronte ou de canto) e coa caída da auga da chuva desde os balcóns

5. RÚA SANTA MARÍA NÚM. 41. ANTIGO HOSPITAL DE PEREGRINOS

Cacabelos contaba a comezos do 1400 con, polo menos, tres hospitais de peregrinos, ós que se engaden dous máis ó longo do dito século.

O edificio que comentamos, chamado dos Perejones, foi reconstruído e presenta dúas plantas ben diferenciadas segundo o uso de materiais. Para a

planta baixa escóllese un muro de perpiaños de granito, como material máis nobre, e presenta arcos rebaixados con doelas na porta principal e as dúas ventás. A pedra que rodea os ocos está tratada coa buxarda, mentres que a do muro vai escafilada ou apomazada. O primeiro andar é de rochas metamórficas: lousas, filitas e cuarcitas principal-

Rúa de Sta. María nº 41/43. Antigo hospital de peregrinos. Granitos na planta baixa. Xistos no primeiro andar.

mente, e leva tres balcóns voados pétreos de granito; neste caso é un muro de cachotería concertada e os marcos das ventás son de madeira.

O patio interior, con soportais e pechado, destaca pola combinación dos distintos materiais: o chan é de lousa negra, as columnas cadradas do pórtico son de granito na súa base ata medio ou un metro de altura, e máis arriba de filitas e xistos. A galería superior é acristalada de madeira e finalmente os muros laterais son cachotes de cantos rodados.

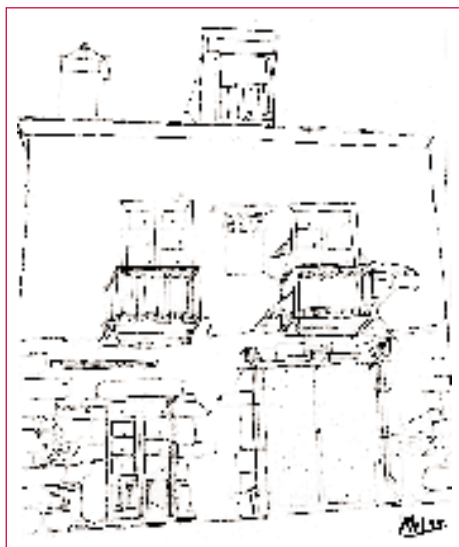
Servirémonos desta casa para comenta-los distintos tipos de acaba-

dos: o aburxadado é unha antiga forma de acabado, que mesmo actualmente se fai ás veces de forma manual. Consiste en golpea-la rocha —previamente achandada— cun martelo especial chamado buxarda, que ten unha ou dúas cabezas de aceiro con pequenos dentes piramidais; o ton da rocha queda aclarado debido ás depresións resultantes, uniformemente distribuídas de 1 a 3 milímetros de profundidade. O escafilado é simplemente un ciclado que salta lascas e estelas deixando sucos e protuberancias que lle dan un aspecto máis rústico. O apomazado consegue unha superficie totalmente plana e mate, pero non pulida; neste caso empregouse para as pezas de reposición. O utilizar distintos acabados para o mesmo material conséguese un efecto estético de contraste, e resáltanse os ocós principais.

Como curiosidade sinalámo-la presenza dun xenolito —fragmento de rocha de encaixe que engloba o magma no seu ascenso— baixo a ventá situada á esquerda da porta que figura co número 41.

6. RÚA SANTA MARÍA NÚM. 9 (ANTIGO 17)

Neste exemplo a porta principal centra o interese do conxunto pola súa esmerada decoración, que contrasta coa sinxeleza do resto do edificio. Segundo Luengo, esta obra pertencería ó barroco serodio, cualificado como rococó. Como no caso anterior, a súa antigüidade está confirmada pola canella de augas que existe aínda á esquerda (debuxo 3).

Debuxo 3.

O muro é de cachotería, bardante a madeira das fiestras, con cantos rodados de diversos tamaños e formas, onde dominan as formas máis aplanadas de lousas. O van da porta como punto máis singular permanecía visto, mentres que o resto da fachada foi revocado. Esta solución era moi frecuente no medio rural, e con el conseguíanse edificios de boa presenza dentro dunhas marxes económicas razoables.

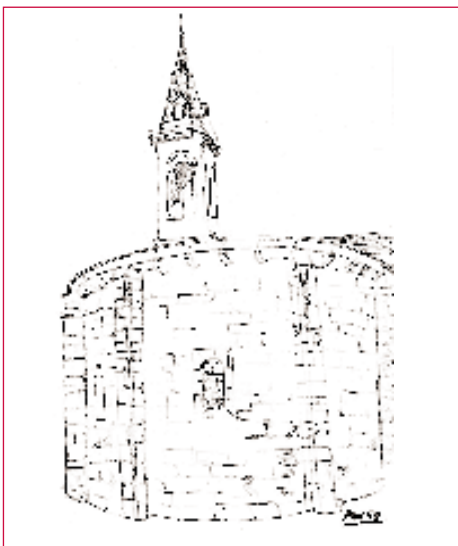
A segunda porta —de cristaleira— é posterior, como testemuña o resto do lintel de madeira dunha antiga ventá. Aínda se conserva o revocado do primeiro andar.

As esquinas tamén se reforzan con enormes perpiaños de lousas e filitas, para mellora-la estabilidade do edificio.

Nesta parada investigarémo-los distintos tipos de granito que aparecen na fachada; podémoslos clasificar primeiro segundo a súa cor, rosados ou brancos dependendo da abundancia en feldespatos potásicos e, en segundo lugar, en relación co tamaño dos grans coa axuda dunha regra milimetrada.

7. IGREXA PARROQUIAL DE SANTA MARÍA

Tamén chamada da Virxe da Praza pois ocupa un ángulo da praza Maior. A construción orixinal foi a que consagrou o arcebispo Xelmírez e aínda conserva a ábsida románica do

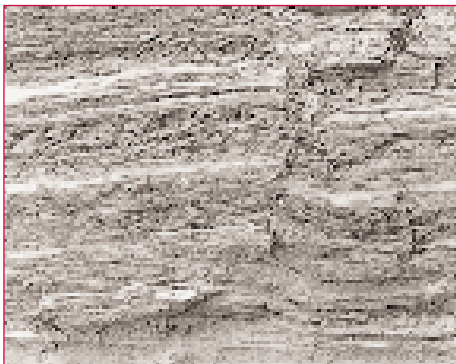
Debuxo 4.

século XII. O edificio actual é practicamente do XVI agás a torre, que é de principios deste século (debuxo 4).

Podemos, coma en paradas anteriores, contrasta-lo uso de perpiños de

granito no pórtico da entrada e na torre co de cachotes de rochas metamórficas do resto dos muros.

Nestas últimas rochas é interesante estudar os planos de xistosidade e descubrir no muro lateral, ó comezo da rúa Santa María, algunha pequena falla entre os planos. Na parte traseira da

Igrexia de Sta. María. Detalle da falla co plano de falla recrystalizado.

ábsida, a pesar das tarefas de conservación, é patente a disgregación dos materiais.

8. RÚA DAS ANGUSTIAS NÚM. 5. ADEGA.

Incluímola no itinerario como exemplo de casa rehabilitada que segue as pautas da arquitectura rural. Aúna os muros de cachotería con madeira e destaca no conxunto o arco de medio punto do portón principal realizado con lousas grises. Os cachotes onde predominan os cantos rodados de cuarcita foron escafiados e os de lousas apiconados, para iguala-la súa superficie exterior, e finalmente encintados con cemento.

Rúa das Angustias nº 5. Adega rehabilitada. Conxunción de madeira e cachotería de pedra. As doelhas do portón están feitas en lousa.

Destaca no conxunto a galería superior, toda de madeira, cunha parte enreixada. Na asociación pedra-madeira a arquitectura rural presenta resultados excelentes; a pedra ofrece dureza, resistencia e grande estabilidade, mentres que a madeira utilízase adoito en estruturas lineais de forxados e cubertas ou en corpos voados ou pechados, como é este caso.

9. BAIXANDO POLA RÚA DAS ANGUSTIAS SAÍMOS Á PONTE SOBRE O RÍO CÚA. (DEBUXO 5).

Da ponte máis antiga de lousas, da época romana, que ó dicir das cróni-

cas contaba con trece ollos, só se conservan algúns restos baixo o transformador da marxe esquerda. A actual data do século XII e logo dunha forte enchente foi reconstruída en 1530; sufriu sucesivas reformas en 1591, 1658, 1771 e 1778 por idéntico motivo.

Debuxo 5.

Ó entrar na ponte á man esquerda descansa unha placa de granito conmemorativa da restauración do ano 1790, dedicada a Carlos IV, cando se construíu a vangarda, o piar e maillos estribos dos dous arcos da ponte, para o que se carrexaron máis de 400 carros de granito de Ponferrada con motivo das primeiras obras de acceso a Galicia; finalmente, baixo o mandato de Primo de Rivera, foi ampliado ata adquirila súa forma actual.

Os tres arcos presentan grandes perpiaños de granito, que tamén aparecen de reforzo nas esquinas dos piares; no resto, as partes máis antigas son cachotes e noutras alternan perpiaños

de granito e rochas metamórficas, principalmente lousas.

Observaremos aquí cómo avanza a colonización das rochas por liques, carrizas e distintas plantas herbáceas, que coas súas raíces ocupan as gretas e van liberando substancias que disolven e transforman os minerais, acelerando o proceso de meteorización da pedra, ó que tamén contribúen a auga do río e das precipitacións. Se nos fixamos ben, é moi clara a diferente alteración dos dous tipos de rochas máis abundantes, granitos e lousas, e baseámonos na súa distinta composición mineralóxica para explicalo.

10. LAGAR

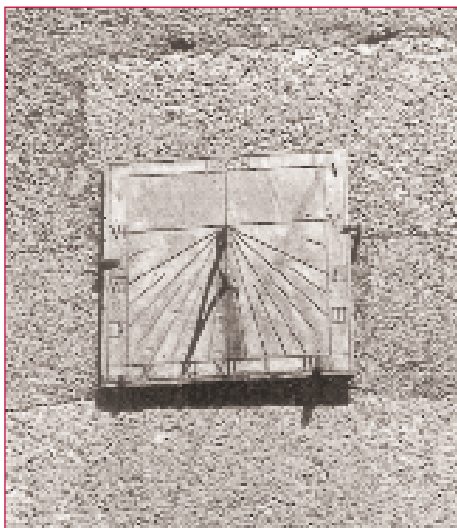
Pasada a ponte e en dereitura cara ó Santuario, atopamos este exemplo da cultura tradicional, símbolo da riqueza vinícola de Cacabelos. Tamén neste caso se combinan materiais da contorna: madeira e distintos tipos de pedras. Na restauración colocouse unha base e un muro de lousa marmorizada rosa Bierzo que resalta o conxunto.

Pódese aproveitar esta parada para coñecer as pezas do lagar e establece-lo tipo de material de cada unha delas segundo a súa función, e á vez realizar unha observación detallada da lousa marmorizada: cor, composición, estrutura, etc., por se-la única mostra que destacamos no itinerario.

11. SANTUARIO DA VIRXE DA QUINTA ANGUSTIA

Érguese sobre o solar doutra ermida do século anterior que posible-

mente se remonta ó século XII. O edificio actual iniciouse no século XVII e inaugurouse en 1758; nos seus sopor-

Igrexa das Angustias. Reloxo de sol, 1868.

tais colócanse os comerciantes da famosa feria de san Miguel, do 29 de setembro, dedicada ó gando cabalar e mular.

É a igrexa meirande de Cacabelos, ten planta de cruz latina cunha soa nave e unha esvelta cúpula de media laranxa, cuberta de escamas de lousa arredondadas. A fachada principal de granito, con portada, retablo de dous corpos e espadana, é neoclásica e ten un reloxo de sol, arriba á dereita, de lousa, datado en 1868; o resto dos muros que non se consideran principais son de materiais menos nobres e atópanse actualmente en proceso de restauración.

Podemos compara-lo granito co da ermida de San Roque, a súa composición, grao de alteración, etc., e así mesmo no adro compararémolas lousas e filitas dos muros e o chan.

4. BIBLIOGRAFÍA

- Balboa, J. A., *Visita el Bierzo*, León, Everest, 1996, páxs. 70-72 e 130-131.
- “La evolución urbana de Cacabelos”, *El Diario de León*, Martes, 9-4-85, 20.
- García, J. L., *Arquitectura popular leonesa*, León, Dep. Prov. de León, 1991.
- García de los Ríos, J. I., e J. M. Báez, *La Piedra en Castilla y León*, Valladolid, Junta de Castilla y León, 1994.
- González, C., “Actividade de xeoloxía na cidade. Paseos petrolóxicos por Santiago”, *Boletín das Ciencias*, Maio 97, 30, 19-26.
- Luengo, J. M., *Esquema de la arquitectura civil en el Bierzo*, León, Deputación leonesa, 1967.
- Madoz, P., *Diccionario geográfico-estadístico-histórico. N° 3 León*, Valladolid, Ámbito, 1984.
- Mapa Geológico de España. E 1:50.000. Folla 158, Ponferrada. Madrid, 1982, IGME.
- Mapa Geológico de la provincia de León. E 1:200.000, Madrid, IGME e Deputación de León, 1994.
- Pastrana, L., e J. Moral, *Cacabelos en el centro del Bierzo*, Cacabelos, Concello de Cacabelos, 1994.
- Peusner, N., e outros, *Diccionario de arquitectura*, Madrid, Alianza Editorial, 1980.
- Santín, M. L., e M. A. Gancedo, *Guía del camino de Santiago a su paso por el Bierzo*, Ponferrada, Instituto de Estudios Bercianos, 1993.

